GLOBAL EKOLOGIK INQIROZ VA BARQAROR RIVOJLANISHNING FALSAFIY ASOSLARI

Islamova Dildora Xamidullayevna,
Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent
Jo‘raqulov Asadbek Azamat o‘g‘li,
Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti,
Hayot faoliyati xavfsizligi kafedrasi talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada global ekologik inqirozning falsafiy mohiyati, uning inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlar bilan bog‘liq jihatlari hamda barqaror rivojlanish konsepsiyasining nazariy asoslari tahlil qilinadi. Ekologik muammolar faqat tabiiy resurslarning kamayishi yoki atrof-muhitning ifloslanishi bilan cheklanmay, insoniyatning qadriyatlari, iste’mol madaniyati, axloqiy mas’uliyati va tabiatga munosabatini ham qamrab olishi asoslanadi. Tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil va falsafiy umumlashtirish usullaridan foydalaniladi. Natijada ekologik inqirozni bartaraf etish barqaror iqtisodiy taraqqiyot, ekologik adolat, avlodlararo mas’uliyat va insonning tabiat bilan uyg‘un yashash tamoyillarini birgalikda rivojlantirishni talab qilishi ko‘rsatib beriladi.
Kalit so‘zlar: global ekologik inqiroz, barqaror rivojlanish, ekologik falsafa, tabiat va inson, ekologik ong, axloqiy mas’uliyat, ekologik adolat, kelajak avlodlar.
Abstract. This article analyzes the philosophical essence of the global ecological crisis, its aspects related to the relationship between humanity and nature, and the theoretical foundations of the concept of sustainable development. It argues that ecological problems are not limited merely to the depletion of natural resources or environmental pollution but also encompass human values, consumption culture, ethical responsibility, and attitudes toward nature. The study employs methods of systems approach, comparative analysis, and philosophical generalization. The findings demonstrate that overcoming the ecological crisis requires the integrated development of principles such as sustainable economic progress, environmental justice, intergenerational responsibility, and harmonious coexistence between humans and nature.
Keywords: global ecological crisis, sustainable development, environmental philosophy, nature and humanity, ecological consciousness, ethical responsibility, environmental justice, future generations.

Kirish

XXI asrda global ekologik inqiroz insoniyat oldida turgan eng muhim muammolardan biriga aylandi. Iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi, suv va tuproq resurslarining ifloslanishi, o‘rmonlarning kamayishi hamda tabiiy ekotizimlarning buzilishi nafaqat ekologik muvozanatga, balki jamiyatlarning iqtisodiy, ijtimoiy va ma’naviy rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Bunday sharoitda ekologik muammolarni faqat texnologik yoki iqtisodiy choralar orqali hal etish yetarli emas. Ularning kelib chiqishiga sabab bo‘layotgan insoniy qarashlar, qadriyatlar va tabiatga munosabatni ham chuqur tahlil qilish zarur.

Ekologik inqirozning falsafiy mohiyati insonning tabiat ustidan hukmronlik qilishga intilishi, cheksiz iste’molga asoslangan turmush tarzi va tabiiy resurslarni iqtisodiy manfaat manbai sifatida bir tomonlama baholash bilan bog‘liq. Tabiatni faqat inson ehtiyojlarini qondiruvchi vosita sifatida ko‘rish uning mustaqil ekologik qiymatini

e’tibordan chetda qoldirishi mumkin. Shu sababli zamonaviy ekologik falsafa inson va tabiat munosabatlarini yangicha anglash, tabiatning yaxlitligini e’tirof etish hamda inson faoliyatining uzoq muddatli oqibatlarini hisobga olish masalalariga alohida e’tibor qaratadi.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi mazkur muammolarga javob izlash jarayonida shakllangan muhim nazariy va amaliy yondashuvlardan biridir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit va rivojlanish bo‘yicha Jahon komissiyasi barqaror rivojlanishni hozirgi avlod ehtiyojlarini kelajak avlodlarning o‘z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlariga zarar yetkazmagan holda ta’minlaydigan rivojlanish sifatida ta’riflagan (1). Ushbu ta’rif iqtisodiy taraqqiyot, ijtimoiy farovonlik va ekologik muhofaza o‘rtasidagi muvozanatni asosiy tamoyil sifatida belgilaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi global ekologik inqirozning falsafiy sabablarini tahlil qilish, barqaror rivojlanishning axloqiy va dunyoqarashga oid asoslarini ochib berish hamda ekologik muammolarni hal etishda inson mas’uliyati va ekologik ongning ahamiyatini asoslashdan iborat. Tadqiqotning asosiy savoli quyidagicha: global ekologik inqirozni bartaraf etishda texnologik va iqtisodiy choralar bilan bir qatorda insonning tabiatga munosabati, axloqiy qadriyatlari va mas’uliyatini o‘zgartirish qanday ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, global ekologik inqiroz va barqaror rivojlanish muammolarini falsafiy jihatdan o‘rganishga yo‘naltirilgan. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, tarixiy-falsafiy tahlil va mantiqiy umumlashtirish usullari tashkil etadi.

Tizimli yondashuv orqali ekologik muammolarning tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma’naviy omillari o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqildi. Qiyosiy tahlil yordamida inson manfaatlarini markazga qo‘yuvchi antropotsentrik qarashlar bilan tabiatning mustaqil qadriyatini e’tirof etuvchi ekologik yondashuvlar o‘rtasidagi farqlar o‘rganildi. Tarixiy-

falsafiy tahlilda inson va tabiat munosabatlarining mazmuni hamda ekologik mas’uliyat tushunchasining rivojlanishiga e’tibor qaratildi.

Tadqiqotning nazariy manbalari sifatida barqaror rivojlanish konsepsiyasiga oid xalqaro hujjatlar, Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2030-yilgacha bo‘lgan Barqaror rivojlanish kun tartibi, BMTning Atrof-muhit dasturi materiallari va ekologik falsafaga oid ilmiy asarlardan foydalanildi (1; 2; 3; 4).

Ekologik muammo	Asosiy sababi	Falsafiy mazmuni	Barqaror yechim
Iqlim o‘zgarishi	Issiqxona gazlari chiqindilari	Inson mas’uliyati	Toza energiyaga o‘tish
Suv tanqisligi	Suvdan samarasiz foydalanish	Adolat va umumiy manfaat	Suvni tejash
Biologik xilma-xillikning kamayishi	Yashash muhitlarining buzilishi	Tabiatning qadri	Ekotizimlarni muhofaza qilish
Chiqindilar ko‘payishi	Ortiqcha iste’mol	Iste’mol madaniyati	Qayta ishlash
Tuproq degradatsiyasi	Noto‘g‘ri yer boshqaruvi	Tabiat oldidagi burch	Barqaror yer boshqaruvi

1-jadval. Global ekologik inqirozning asosiy muammolari va ularning falsafiy talqini

Mazkur metodlar ekologik inqirozni faqat tabiiy jarayonlar majmui sifatida emas, balki insoniyatning rivojlanish modeli va qadriyatlar tizimi bilan bog‘liq murakkab hodisa sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari global ekologik inqirozni o‘zaro bog‘liq uchta asosiy yo‘nalishda — iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi va atrof-muhitning ifloslanishi doirasida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. BMT Atrof-muhit dasturining “Making Peace with Nature” hisobotida ushbu inqirozlarning o‘zaro bog‘liqligi va inson farovonligiga ta’siri alohida ta’kidlangan (3).

Falsafiy nuqtayi nazardan, mazkur muammolarning asosiy jihati insonning tabiat bilan munosabatini qanday tushunishida namoyon bo‘ladi. Agar tabiat faqat iqtisodiy ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan xomashyo manbai sifatida baholansa, uning ekologik yaxlitligini saqlash ikkinchi darajali vazifaga aylanishi mumkin. Natijada qisqa muddatli iqtisodiy manfaatlar uzoq muddatli ekologik xavfsizlikdan ustun qo‘yiladi.

Biroq inson tabiatdan tashqarida mavjud bo‘lgan mustaqil kuch emas. Uning salomatligi, oziq-ovqat bilan ta’minlanishi, iqtisodiy faoliyati va ijtimoiy farovonligi tabiiy tizimlarning holatiga bevosita bog‘liq. Shu sababli ekologik inqiroz insoniyatning tabiat bilan munosabatlaridagi ziddiyatlarni ham ochib beradi.

Ekologik falsafaning muhim vazifalaridan biri insonning tabiatga bo‘lgan munosabatini faqat manfaat va foyda mezonlari bilan baholashdan voz kechib, mas’uliyat, o‘zaro bog‘liqlik va ekologik muvozanat tamoyillari asosida qayta ko‘rib chiqishdir. Bunday yondashuv ekologik muammolarni hal etishda insonning tabiat oldidagi burchini hamda tabiiy muhitni kelajak avlodlar uchun saqlash zaruratini asoslaydi.

Global ekologik inqirozni tushunishda antropotsentrizm va ekotsentrizm tushunchalari muhim nazariy ahamiyatga ega. Antropotsentrik yondashuv insonni qadriyatlar tizimining markaziga qo‘yadi. Ushbu qarash doirasida tabiat, avvalo, insonning hayoti, ehtiyojlari va taraqqiyoti uchun zarur bo‘lgan muhit sifatida baholanadi. Antropotsentrizmning inson salomatligi va farovonligini himoya qilishga qaratilgan jihatlari mavjud. Biroq u faqat qisqa muddatli inson manfaatlari bilan cheklanganida, tabiiy tizimlarning mustaqil ahamiyatini yetarlicha hisobga olmaslik xavfini tug‘diradi.

Ekotsentrik yondashuv esa tabiatni o‘zaro bog‘langan yaxlit tizim sifatida ko‘rib, insonni shu tizimning tarkibiy qismi deb hisoblaydi. Aldo Leopoldning “yer etikasi” konsepsiyasida insonning axloqiy mas’uliyatini tuproq, suv, o‘simliklar va hayvonlarni qamrab oluvchi ekologik hamjamiyatgacha kengaytirish g‘oyasi ilgari suriladi (4). Ushbu yondashuv tabiatga munosabatni faqat uning inson uchun foydasi bilan o‘lchamaslik zarurligini ko‘rsatadi.

Mazkur ikki yondashuvni mutlaq qarama-qarshi qo‘yish o‘rniga, inson farovonligi bilan ekologik tizimlarning barqarorligini uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Chunki tabiatni muhofaza qilish inson ehtiyojlariga qarshi qaratilgan faoliyat emas; aksincha, inson hayotining tabiiy asoslarini saqlashga xizmat qiladi. Shunday qilib, zamonaviy

ekologik falsafaning muhim vazifasi inson manfaatlarini inkor etmagan holda, ularni tabiatning ekologik imkoniyatlari va uzoq muddatli barqarorlik talablari bilan muvofiqlashtirishdan iborat.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi iqtisodiy o‘sishning o‘zi jamiyat taraqqiyotini to‘liq ifodalamasligini ko‘rsatadi. Rivojlanishning haqiqiy mazmuni insonlarning munosib hayot kechirishi, ijtimoiy imkoniyatlarning kengayishi va tabiiy resurslarning kelajak avlodlar uchun saqlanishi bilan ham belgilanadi.

BMT tomonidan 2015-yilda qabul qilingan 2030-yilgacha bo‘lgan Barqaror rivojlanish kun tartibida iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik yo‘nalishlar o‘zaro bog‘liq global vazifalar sifatida belgilangan (2). Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, barqaror rivojlanishning falsafiy asoslarini quyidagi tamoyillar orqali ifodalash mumkin. Mazkur tamoyillar barqaror rivojlanishni faqat davlat siyosati yoki iqtisodiy rejalashtirish bilan cheklab qo‘ymaslik kerakligini ko‘rsatadi. Ular insonning kundalik xulq-atvori, kasbiy faoliyati, ta’lim tizimi va jamiyatning ma’naviy qadriyatlarida ham o‘z ifodasini topishi zarur.

Ekologik inqirozni bartaraf etishda ekologik ong muhim o‘rin tutadi. Ekologik ong insonning tabiat haqidagi bilimlari, ekologik xavflarni anglash darajasi, qadriyatlari va amaliy xatti-harakatlarini o‘zida mujassam etadi. Biroq ekologik muammolar haqida bilimga ega bo‘lishning o‘zi har doim ham ekologik mas’uliyatli xulq-atvorni ta’minlamaydi. Masalan, inson suv tanqisligi yoki chiqindilarning atrof-muhitga zararini bilishi mumkin, ammo kundalik faoliyatida suvni tejamasligi yoki chiqindilarni saralamasligi ehtimoli mavjud. Bu holat ekologik bilim bilan amaliy xulq-atvor o‘rtasida tafovut yuzaga kelishi mumkinligini anglatadi. Shu sababli ekologik ta’lim faqat ma’lumot berish bilan cheklanmasdan, mas’uliyat hissini, tabiatga hurmatni va amaliy ko‘nikmalarni ham shakllantirishi lozim. Nemis faylasufi Hans Jonas o‘zining mas’uliyat tamoyiliga bag‘ishlangan asarida zamonaviy texnologik faoliyatning uzoq muddatli oqibatlarini axloqiy baholash zarurligini asoslaydi (5). Ushbu g‘oya ekologik muammolar uchun ham muhimdir: inson bugungi qarorlarining kelajakdagi oqibatlarini

oldindan hisobga olishi kerak. Demak, ekologik mas’uliyat faqat qonunlarga rioya qilish yoki iqtisodiy manfaatlarni hisoblashdan iborat emas. U insonning o‘z faoliyati oqibatlarini anglash, boshqa insonlar manfaatlarini hisobga olish va tabiiy muhitni asrashga tayyorligini ham ifodalaydi.

Tadqiqot tahlili ekologik muammolarni hal etishda texnologik, iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy choralarning o‘zaro uyg‘unligi zarurligini ko‘rsatadi. BMT Atrof-muhit dasturi hisobotida iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning yo‘qolishi va ifloslanish muammolariga alohida-alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda yondashish zarurligi ta’kidlanadi (3). Falsafiy yondashuvning amaliy ahamiyati ekologik siyosatning maqsad va mezonlarini aniqlashtirishda namoyon bo‘ladi. Masalan, yangi ishlab chiqarish texnologiyasini joriy etishda faqat iqtisodiy samaradorlik emas, balki uning suv sarfi, chiqindilar miqdori, inson salomatligiga ta’siri va uzoq muddatli ekologik oqibatlari ham baholanishi kerak. Shuningdek, ekologik qarorlar qabul qilish jarayonida mahalliy aholining manfaatlarini hisobga olish, ekologik axborotning ochiqligini ta’minlash va resurslardan foydalanishda adolat tamoyiliga rioya etish muhimdir. Bu yondashuv ekologik muhofazani jamiyatning barcha qatlamlari uchun umumiy mas’uliyatga aylantiradi. O‘zbekiston sharoitida ham suv resurslaridan oqilona foydalanish, cho‘llanishga qarshi kurashish, chiqindilarni boshqarish va yashil texnologiyalarni rivojlantirish masalalarini ekologik ong va mas’uliyat tamoyillari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish mumkin.

1-diagramma. Global ekologik inqirozning shakllanish mexanizmi

Bunda aholining ekologik savodxonligini oshirish, ta’lim muassasalarida ekologik madaniyatni shakllantirish va korxonalarda ekologik talablarni bajarish muhim amaliy yo‘nalishlar hisoblanadi. Natijada ekologik muammolarni hal etish faqat davlat yoki mutaxassislarning vazifasi emas, balki davlat, biznes, ilmiy muassasalar va fuqarolar hamkorligini talab qiladigan umumiy ijtimoiy mas’uliyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama

Olingan nazariy natijalar global ekologik inqirozni faqat tabiiy resurslarning kamayishi yoki texnologik taraqqiyotning salbiy oqibatlari bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Muammoning chuqurroq sabablari insoniyatning rivojlanish maqsadlari, iste’molga bo‘lgan munosabati va tabiat oldidagi mas’uliyatni anglash darajasi bilan ham bog‘liq. Birinchidan, antropotsentrik va ekotsentrik yondashuvlarning tahlili ekologik muammolarni hal etishda inson manfaatlari bilan tabiiy tizimlarning barqarorligi o‘rtasidagi muvozanat muhimligini ko‘rsatadi. Inson ehtiyojlarini qondirish zarur, biroq bu jarayon tabiiy muhitning tiklanish imkoniyatlarini e’tiborsiz qoldirmasligi lozim. Shu jihatdan ekologik falsafa rivojlanish maqsadlarini qayta baholashga yordam beradi. Ikkinchidan, barqaror rivojlanishning axloqiy asoslari avlodlararo adolat va ekologik mas’uliyat tushunchalari bilan chambarchas bog‘liq. Kelajak avlodlarning manfaatlarini hisobga olish bugungi iqtisodiy qarorlarning uzoq muddatli oqibatlarini baholashni talab qiladi. Bunday yondashuv rivojlanishni faqat hozirgi iqtisodiy natijalar bilan o‘lchashning cheklanganligini ko‘rsatadi. Uchinchidan, ekologik ongni shakllantirishda ta’lim va ma’naviy tarbiyaning o‘rni muhimdir. Ekologik muammolar haqida xabardorlik amaliy mas’uliyat bilan mustahkamlanmaguncha, barqaror xulq-atvorga erishish qiyin. Shu sababli ekologik ta’lim insonning bilimlarini oshirish bilan birga, uning qadriyatlari va kundalik odatlarini ham o‘zgartirishga yo‘naltirilishi kerak. To‘rtinchidan, ekologik inqirozning global xususiyati xalqaro hamkorlikni talab qiladi. Atrof-muhitga oid muammolar davlat chegaralari bilan cheklanmaydi, ularning oqibatlari turli mamlakatlar va ijtimoiy guruhlarga ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ekologik siyosat ilmiy dalillar, adolat tamoyillari va umumiy manfaatlar asosida shakllanishi lozim. Ushbu tahlillardan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, barqaror rivojlanish texnologik modernizatsiya bilan bir qatorda dunyoqarash va qadriyatlar tizimidagi o‘zgarishlarni ham talab etadi. Biroq falsafiy yondashuvning o‘zi ekologik inqirozni bartaraf etish uchun yetarli emas. U

ilmiy tadqiqotlar, samarali boshqaruv, ekologik qonunchilik va amaliy texnologik yechimlar bilan birgalikda qo‘llangandagina kutilgan natijani berishi mumkin.

Xulosa

Tadqiqot natijasida global ekologik inqiroz nafaqat ekologik va iqtisodiy, balki chuqur falsafiy hamda axloqiy mazmunga ega bo‘lgan murakkab muammo ekanligi asoslandi. Uning mohiyati inson faoliyati bilan tabiiy tizimlarning imkoniyatlari o‘rtasidagi ziddiyatda, shuningdek, qisqa muddatli manfaatlar va uzoq muddatli ekologik xavfsizlik o‘rtasidagi nomuvofiqlikda namoyon bo‘ladi. Barqaror rivojlanishning falsafiy asoslari inson va tabiat munosabatlarini yangicha anglash, avlodlararo adolatni ta’minlash, ekologik mas’uliyatni kuchaytirish va iqtisodiy taraqqiyotni tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi. Bu tamoyillar ekologik muammolarni hal etishda nafaqat davlat siyosati, balki shaxsiy xulq-atvor va jamiyat qadriyatlarining ham ahamiyatini belgilaydi. Maqolaning asosiy nazariy xulosasi shundan iboratki, barqaror rivojlanishning muvaffaqiyati insonning tabiatga munosabatini o‘zgartirish va ekologik mas’uliyatni umumiy ijtimoiy qadriyatga aylantirish bilan uzviy bog‘liq. Ekologik ongni rivojlantirish, ta’lim tizimiga ekologik-axloqiy tamoyillarni singdirish, resurslardan oqilona foydalanish va ekologik qarorlarni adolat asosida qabul qilish ushbu maqsadga erishishning muhim shartlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. World Commission on Environment and Development. Our Common Future. Oxford: Oxford University Press, 1987.
2. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations, 2015.
3. United Nations Environment Programme. Making Peace with Nature: A Scientific Blueprint to Tackle the Climate, Biodiversity and Pollution Emergencies. Nairobi: UNEP, 2021.
4. Leopold, A. A Sand County Almanac, and Sketches Here and There. New York: Oxford University Press, 1949.

5. Jonas, H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. Chicago: University of Chicago Press, 1984.